

Опубліковано: Слюсаревський Н. М. Критерії виявлення культурних розмежувань в сучасному українському суспільстві //Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. пр. – Харків, 2007. – С. 410 – 415.

УДК 316.754

Слюсаревський Н. М.

КРИТЕРІЇ ВИЯВЛЕННЯ КУЛЬТУРНИХ РОЗМЕЖУВАНЬ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті представлено результати експертного опитування, що дають змогу скласти уявлення про загальний стан нормативної сфери культури сучасного українського суспільства та характер прояву притаманних їй диференціацій, а також і про особливості регуляції людської поведінки в різних сферах життя.

Ключові слова: культура, культурні норми, мораль, моральні норми, моральні принципи

Слюсаревский Н. Н.

КРИТЕРИИ ВЫЯВЛЕНИЯ КУЛЬТУРНЫХ РАЗЛИЧИЙ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

В статье представлены результаты экспертного опроса, дающие представление об общем состоянии нормативной сферы культуры современного украинского общества и характере проявления присущих ей дифференциаций, а также и об особенностях регуляции человеческого поведения в разных сферах жизни.

Ключевые слова: культура, культурные нормы, мораль, моральные нормы, моральные принципы

Slusarevskiy N/

CRITERIA OF REVEALING OF THE CULTURAL DELIMITATIONS IN CONTEMPORARY UKRAINIAN SOCIETY.

This article presents the results of expert opinion poll, describing the general condition of normative sphere of culture common to Ukrainian society, differentiations inherent in this culture and peculiarities of human behavior adjustment in different spheres of life.

Keywords: culture, cultural norms, moral, moral norms, moral principles

При вивченні між- та внутрішньокультурних відмінностей надзвичайно **АКТУАЛЬНОЮ** є проблема критеріїв, згідно яким відбуватиметься їх опис та аналіз: щоб зрозуміти суспільство – треба розуміти його культуру. А вивчення специфіки тієї чи іншої культури спонукає визначитись з тією „міркою”, що була б їй адекватна.

В реаліях України ситуація ускладнюється тим, що „на пострадянських теренах формується нова культура, яка ще не має усталених форм. Спостерігаються одночасно явища деіндустріалізації і утвердження постіндустріальних технологій, демократизація суспільного життя і збайдужіння населення до політичних проблем, відродження національної духовної культури і наступу космополітичної масової культури” [1, С .219]. Тому й проблема пошуку відповідних категорій опису існуючих культурних відмінностей набуває особливої гостроти.

МЕТОЮ статті є виклад результатів експертної оцінки актуальних в сучасному українському суспільстві нормативів, котрі задають „вектори” культурних розмежувань та визначають специфіку культури в цілому.

З операціональної точки зору йдеться передусім про норми моралі, що є більш гнучкими, мобільними та універсальними за інші види норм (наприклад, юридичні).

Однак, в силу багатоманітності, варіативності та чисельності самі норми дослідити навряд чи можливо, але можна виявити **принципи**, форми „моральної свідомості, в котрих моральні вимоги виражені в найбільш загальному вигляді” [2, С.217], що є базою формування норм.

Ми виходимо з того що незважаючи на складність та багатоманітність кожної з культур, набір базових принципів є сталим. Якщо вдаватись до аналогій, культури можна уподібнити до різних будов, а принципи - до цеглин. З однакових цеглин можуть поставати найрізноманітніші конструкти.

На основі аналізу літературних джерел з проблем етики, ціннісних орієнтацій, опису радянської та української культур, особливостей посткомуністичних трансформацій [2 – 10, 1, 11 - 13] нами було виділено 19 біполярних пар принципів регуляції (саморегуляції) людської поведінки, що можуть мати місце в сучасній українській культурі (перелік див. в таб.1).

Таблиця 1. Середні бали експертних оцінок значимості біполярних пар принципів регуляції (саморегуляції) людської поведінки в основних сферах людської діяльності та життєдіяльності.

Принципи	Сфери				
	1*	2	3	4	5
Авторитаризм-демократизм	4,4	4	3,7	2,4	2,8
Агресивність-миролюбність	3,4	3,8	4,1	3	2,9
Активність-пасивність	4,3	3,6	2,8	3,6	3,6
Альтруїзм-егоїзм	3	3,3	4	3,6	3
Аскетизм-гедонізм	2,5	2,6	3,5	3,9	3,1
Високі домагання-скромні запити	3,6	3,2	3,6	4,3	3,5
Владарювання (лідерство)-підпорядкування	4,2	3,8	3,6	3,1	2,6
Глобалізм (космополітизм)-націоналізм	2,4	3	1,7	1,9	2,9
Законослухняність-сваволя (самоуправство)	3,3	3,7	2,3	2,6	2,2
Ідеалізм-прагматизм (реалізм)	3,3	3,1	2,7	3	3,1
Індивідуалізм-колективізм	3,4	3,5	2,8	2,8	3,3
Ініціатива-виконавська дисципліна	3,8	3,1	2,6	2,3	2,3
Конформізм-нонконформізм	3,2	3,6	2,9	3	3,6
Раціоналізм-ірраціоналізм	3	2,9	2,9	3	3,5
Свобода-рівність	2,6	3,6	3,4	2,6	3
Слов'янофільство (русифільство)-західництво	2,1	2,6	1,4	1,8	2,9
Солідарність-розрізненість	3	3,7	2,8	2,3	3
Толерантність-нетерпимість	3	4	3,9	2,8	3,5
Традиціоналізм-модернізм	2,5	3	2,5	3	3,9

*1. Сфера праці, ділових (виробничих) відносин;

2. Сфера громадського життя;

3. Сфера сімейно-родинних та інших приватних взаємин;

4. Сфера споживання (матеріальних благ) та життєоблаштування;

5. Сфера духовного життя та вибору форм дозвілля (релігійні практики, художньо-естетична діяльність, споживання інформації, хобі тощо).

Беручи за основу Флієровське розуміння культури як змісту людської діяльності/життєдіяльності [14], ми припускаємо, що дихотомічні пари таких принципів виявляють себе по-різному в кожній із сфер життя.

Проаналізувавши існуючі в науці варіанти поділу життєдіяльності як окремої людини, так і суспільства в цілому на сфери та сегменти [15 - 18], нами було виділено 5 ключових сфер життя, в котрих люди як члени суспільства обертаються регулярно, беручи участь в процесах соціальної взаємодії, спрямованої на задоволення біогенних та соціогенних потреб: 1) сфера праці, ділових (виробничих) відносин; 2) сфера громадського життя; 3) сфера сімейно-родинних та інших приватних взаємин; 4) сфера споживання (матеріальних благ) та життєоблаштування; 5) сфера духовного життя та вибору форм дозвілля (релігійні практики, художньо-естетична діяльність, споживання інформації, хобі тощо).

Експертами виступили соціологи і психологи (кандидати та доктори наук), що найбільш поінформовані про сучасні суспільні реалії і можуть оцінити особливості функціонування нормативів одночасно як і з зовнішньої (т.з. соціологів) так і з внутрішньої (т.з. психологів) сторін. Дослідження проводилось серед працівників Інституту соціальної та політичної психології АПН України та Інституту соціології НАНУ у вересні – жовтні 2003 року. Було опитано 30 чоловік (15 соціологів та 15 психологів).

Значимість дихотомічних пар поведінкових принципів оцінювалось експертами окремо по кожній з виділених сфер життя за порядковою 5-ти членною шкалою: 5 – „найбільшою мірою”, 4 – „значною мірою”, 3 – „важко сказати”, 2 – „незначною мірою”, 1 – „жодною мірою”. Відповіді було проаналізовано **за середніми балами**, тобто до уваги взято дихотомії, середні яких можна округлити до 4 чи 5 (значимість великою та значною мірами). Все що є меншим 3,5 не вважається значимим і до розгляду не береться.

З таблиці 1 видно майже повну відсутність дихотомій, що „пронизували” б усі без винятку сфери життя. На роль „наскрізних” критеріїв можуть претендувати хіба що „активність – пасивність” та „високі домагання – скромні запити”. Але актуальність першої, реалізуючись найбільше у трудовій і дещо менше в громадській, споживчій та духовній сферах, зникає у випадку контактів приватного характеру. Друга дихотомія актуальна найбільше в споживанні і дещо менше в трудовому та приватному житті, а найменше в житті духовному. Не актуальна ж у громадських відносинах. **Тобто в українській культурі на даний час нормативи, що відповідають за „дієвість” та „очікування”, нажаль, не охоплюють увесь спектр життя особистості, а відтак не можуть бути тими однозначними „осями”, що визначали б поведінку за будь-яких обставин. Їх значення, проте, не варто недооцінювати, оскільки саме ці критерії найбільше підходять на роль базових регуляторів людської поведінки.**

Певною мірою, хоча й значно менше за попередні, можуть бути наскрізними такі дихотомії як „авторитаризм – демократизм” та „владарювання (лідерство) – підпорядкування”, що пронизують трудові, громадські та приватні взаємини, відповідаючи за владно-підвладні стосунки, котрі, розповсюджуючись на безпосередню та опосередковану комунікацію між людьми, не розповсюджуються на взаємодію людей з матеріальними та ідеальними об’єктами.

Ще менш „наскрізними” є дихотомії „толерантність – нетерпимість” (охоплює громадське, приватне та духовне життя) та „агресивність – миролюбність” (актуальна в громадській і приватній сферах), що визначають ставлення до відмінностей та способи реагування як на чийсь „інакшість”, так і на „загрозу” (утиск інтересів), а також спосіб вирішення конфліктів і непорозумінь.

По дві сфери охоплюють „альтруїзм – егоїзм” та „аскетизм – гедонизм” (приватну і споживчу), а також „конформізм – нонконформізм” (життя приватне та духовне), котрі відповідають за пріоритетність загальних чи особистих інтересів, пошук задоволень, спосіб сприйняття існуючих в суспільстві стандартів і правил та ставлення до них.

Варто відмітити, попри глобалізаційні процеси, не значимість в усіх сферах життя „слов’янофільства (русофільства) – західництва” та „глобалізму (космополітизму) – націоналізму”, що вказує на відсутність геокультурних протистоянь в реальній поведінці українців. Актуальне, натомість, протистояння традиційної й сучасної культур в царині духовного (дозвіллі, споживанні інформації, світогляді).

Також ніде не є значимим „ідеалізм – прагматизм (реалізм)”, роль якого частково бере на себе „раціоналізм – ірраціоналізм” у купі з тим же таки „традиціоналізмом – модернізмом” у духовному житті. Важливішими за „ідеали” є проблеми цілісності власного світогляду (відтак і поведінки), а також спрямування його в русло традицій чи сучасності. Проблемами ж „вигоди” („користі”), вочевидь, опікується „альтруїзм – егоїзм” в приватній та споживчій сферах.

Загалом же в оцінках експертів взаємодія людей між собою центрується навколо питань влади, ставлення людей один до одного, а також питань належності до певних спільнот та колективів. Поведінка ж самої особи безпосередньо вибудовується навколо вибору способу та „стандартів” дій і поведінки, життєвих „очікувань”.

Нормативну сферу сучасної української культури експерти бачать складною і розгалуженою системою, яка, не маючи регуляторів, що були б універсальними за всіх обставин, впорядковує життя людей в кожній сфері по різному, відштовхуючись, насамперед, від специфічних особливостей кожної з них.

Попри процеси руйнування економічних (а відтак і трудових) відносин радянського зразка та зародження і бурхливий розвиток відносин ринкового типу, що спричиняють низку деструктивних явищ („тіньову економіку”, „війну” за „зони впливу” у бізнесі, масове ухиляння від сплати податків тощо), в уявленнях експертів сфера праці, ділових (виробничих) відносин постає як така, де питання законності, суперництва і конкуренції, а також і протистояння нормативів ринкових із не ринковими не є надто актуальними. Натомість, враховуючи високі (4,4 та 4,2) бали „авторитаризму – демократизму” та „владарювання (лідерства) – підпорядкування”, першочерговими регуляторами трудової поведінки є питання організації владно-підвладних стосунків та „субординації”. Мова йде про засади взаємодії як керівника з підлеглим, так і самих працівників безпосередньо. Люди роблять вибір між керуванням і керованістю, залежністю та незалежністю. Обирається також і стиль керування та засади підкорення.

Другою по значимості виступає проблема ставлення до самої праці безпосередньо та вибору стилю і способу трудової діяльності – дихотомії „активність – пасивність” та „ініціатива – виконавська дисципліна” отримали 4,3 та 3,8 бали.

Найменш значимою, проте актуальною, є й проблема „очікувань” (за це відповідають „високі домагання – скромні запити” – 3,6 бала), яка у випадку трудової сфери визначає рівень задоволеності зарплатнею, а також умовами та результатами трудової діяльності як такої.

На відміну від трудової громадська сфера є найбільш розвиненою та конфліктною. Проблеми засад організації людських взаємин та єдності з колективом постають тут чи не найгостріше, що зумовлено включеністю сюди не лише життя політичного, але й публічного.

Тому й не дивно, що тут, так само як і у праці, дихотомії, які впорядковують владно-підвладні стосунки („авторитаризм – демократизм” та „владарювання (лідерство) – підпорядкування”), мають найвищу оцінку (4 та 3,8 бала). Як і в попередній сфері, люди найперше визначаються з тим, ким їм бути – лідерами (керівниками) чи підлеглими, а також із тим, на яку систему влади орієнтуватись – авторитарну чи демократичну. Порівняно з життям трудовим дія владних регуляторів зазнає у громадських відносинах суттєвого розширення, визначає не лише місце особи у владній ієрархії та стиль підкорення/керування, але й відповідає за вибір міри й характеру громадської активності та бажаної форми політичного режиму, а також і тих способів, якими здійснюється влада, насамперед державна (коли, приміром, демократичні цінності насаджуються не завжди демократичними методами).

Після влади наступними за пріоритетністю є питання впорядкування людських стосунків в аспекті ставлення до „іншого” (не такого як ми), готовності сприйняти відмінні

інтереси та інакші погляди (середній бал „толерантності – нетерпимості” 4), а також вибору способів реагування на небезпеку (утиск інтересів) та перебіг можливих конфліктів („агресивність – миролюбність” - 3,8 бала).

До вказаних проблем додається також і питання групової єдності (згуртованості), коли доводиться обирати між груповими (колективними) та особистими інтересами. Дихотомії „солідарність – розрізненість” (3,7 бала) та „індивідуалізм – колективізм” (3,5 бала) відповідають за те як саме відбуватиметься (і чи відбуватиметься взагалі) обстоювання певних суспільних інтересів, а також і за ті засади, керуючись якими, люди організуються в спільноти та колективи. Багато в чому „індивідуалізм – колективізм” (що має найнижчий бал) перекривається „солідарністю - розрізненістю”, котра в сучасній українській культурі є актуальнішою. Найбільш імовірно, що солідарність передбачає орієнтацію на колектив, а розрізненість поєднується з індивідуалізмом.

Постає в громадській сфері і питання дотримання чинних законів (насамперед державних), засад конкуренції між людьми та способу вирішення можливих суперечок – „законослухняність – сваволя (самоправство)” отримує 3,7 бала. Споріднений певним чином з попередньою дилемою і „конформізм – нонконформізм” (3,6 бала), що визначає міру узгодженості індивідуальної поведінки та мислення з груповими стандартами, визначаючи також і характер сприйняття та підтримки певних поглядів, підкріплюючи також дію регуляторів, що відповідають за владно-підвладні стосунки, та частково забезпечуючи єдність спільноти.

Важливість докладання власних зусиль та міри особистої участі в житті суспільства через невисоку значимість „активності – пасивності” (3,6 бала), на відміну від праці, посідає останні за пріоритетністю місця. Крім того дана дилема змістовно споріднюється більше з „авторитаризмом – демократизмом” і „владарюванням (лідерством) – підпорядкуванням”, а менше - з „конформізмом – нонконформізмом”.

Зміст та функції „свободи – рівності” дублюються „авторитаризмом – демократизмом” та „законослухняністю - сваволею (самоуправством)” і, можливо, „конформізмом – нонконформізмом”.

Сфера сімейно-родинних та інших приватних взаємин також опікується радше проблемами взаємодії людей між собою, ніж поведінкою особи безпосередньо. В силу більш вільного й тіснішого (позбавленого зайвих „формальностей”) спілкування особливої гостроти набувають проблеми (що в громадській сфері мали 2-й пріоритет) вибору способів реагування в конфлікті та ставлення до людей, що чимось відрізняються від загалу – середні бали „агресивності – миролюбності” та „толерантності – нетерпимості” є найбільшими (4,1 та 3,9). Проблеми ж дотримання певних стандартів та правил свою актуальність втрачають.

На другому місці опиняється проблема мети спілкування між людьми та готовності поступитися своїми інтересами заради оточення („альтруїзм – егоїзм” - 4 бали), продовжуючи тим самим дію актуальних в попередній сфері регуляторів групової єдності. Видається цілком логічним, що люди, виявляючи громадську солідарність (орієнтуючись тим самим на колектив), готові також допомогти своїм близьким, і навпаки – розрізненість та індивідуалізм орієнтацій громадських знаходять закономірне продовження у егоїзмі контактів приватних.

Значення владно-підвладних взаємин, з 1-го, в трудовій і громадській, переміщається на 3-тє місце – „авторитаризм – демократизм” та „владарювання (лідерство) – підпорядкування” отримали по 3,7 та 3,6 бала. Як і раніше, вони відповідають за спосіб керування з підкоренням та роль у стосунках (бути лідером чи керованим).

Актуальна, хоча й найменше, у цій сфері і проблема „очікувань” та критеріїв (еталонів) вибору бажаного кола спілкування – „аскетизм – гедонізм” та „високі домагання – скромні запити” отримали по 3,6. Вибір однак є тут доволі відносним, оскільки родичів, скажімо, не обирають, але натомість існує вибір факту та „дистанції” контактів. Що ж стосується друзів та шлюбних партнерів, то в сучасних умовах люди обирають їх самі і при бажанні змінюють.

На відміну від попередніх, сфера споживання (матеріальних благ) та життєоблаштування опікується, насамперед, проблемами організації матеріальних аспектів життя, коли взаємодія відбувається не стільки з людьми, скільки з предметами в аспекті їх корисності та можливості вдоволення потреб. Тому „високі домагання – скромні запити” та „аскетизм – гедонізм” отримують найвищі (4,3 і 3,9) бали.

Опиняються дещо на другому плані питання особистої участі у створенні побутових зручностей та проблема готовності поділитися власними статками, насамперед, з найближчим оточенням (родичами, друзями, сусідами тощо) – по 3,6 бали отримують „активність – пасивність” та „альтруїзм – егоїзм”.

З чотирьох дихотомій три впорядковують поведінку з предметами в аспекті „претензій” та „зусиль” і лише одна опікується стосунками, визначаючи міру готовності поступитися своїми статками та зручностями задля інших. І якщо вибір матеріальних благ є пріоритетом першочерговим, то питання їх створення та розподілу - дещо другорядними, оскільки ключові етапи створення, розподілу та боротьби за життєві ресурси, вочевидь, здійснюється в трудовій (рівень доходів), громадській (система офіційних і неофіційних статусів), а, можливо, і приватній („неформальні” поведінкові ролі) сферах. Тому людині доводиться тут частіше мати справу з тим, що вже існує, ніж створювати щось самостійно.

Як і у випадку споживання у духовному житті та при виборі форм дозвілля (релігійні практики, художньо-естетична діяльність, споживання інформації, хобі тощо) особа взаємодіє не стільки з іншими людьми, скільки з об'єктами, що мають здебільшого „ідеальний” характер. Навіть дихотомія „толерантність – нетерпимість” визначає більше ставлення до „інакших” поглядів як таких, ніж до людей, що їх підтримують.

Першочергове значення мають норми, що більшою мірою визначають характер формування певних світоглядних установок і меншою здійснення культурно-дозвіллевої поведінки. І якщо „традиціоналізм – модернізм” (3,9 бала) більше відповідає за зміст поглядів, то „конформізм – нонконформізм” (3,6 бали) та „раціоналізм – ірраціоналізм” (3,5 бала) - за характер їх формування та структуру. Також зазначені дихотомії визначають і характер діяльності по сприйманню культури, слугуючи доповненням „активності – пасивності” (3,6 бала), котра, в свою чергу, визначає „силу” участі в духовному житті як такому.

Головними ж рушіями вибору форм та видів культурно-дозвіллевої діяльності та інформаційно-мистецької продукції є „високі домагання – скромні запити” і „толерантність – нетерпимість”, що отримують по 3,5 бали. Перші відповідають за характер змістовної наповненості обраного та глибину сприйняття, а другі - за відповідність (сумісність) презентованих у духовній продукції ідей та цінностей власним переконанням та уявленням про належне, відкритість новому досвіду, неупередженість сприймання. Допоміжними регуляторами вибору виступають „традиціоналізм – модернізм”, „конформізм – нонконформізм” та „раціоналізм – ірраціоналізм”, що є в духовному житті ключовими.

Розглянувши особливості експертного бачення актуальності дихотомічних пар принципів регуляції (саморегуляції) людської поведінки в основних сферах життєдіяльності доходимо **ВИСНОВКУ** про розгалуженість та деяку фрагментарність морально-етичних (а відтак і культурних) розмежувань у сучасному українському суспільстві, коли майже немає регуляторів (а відтак і ліній поділу), що були б універсальними за всіх обставин. На роль таких можуть найсильніше претендувати „активність – пасивність” та „високі домагання – скромні запити”. Інші ж, актуальні для сучасної культури, дихотомії мають куди локальніший характер і впорядковують стосунки між людьми та діяльність особи по різному. А кожна з сфер людського життя керується, насамперед, своєю власною логікою впорядкування групової та індивідуальної поведінки.

І такий стан культури сучасного українського соціуму може зумовлюватися складністю культур як таких, котрі в сучасних світових реаліях є складними системами, які перебувають у постійній взаємодії і містять велику кількість різнорідних і не завжди

достатньо узгоджуваних елементів, що можуть бути як спадщиною попередніх стадій розвитку, так і запозиченнями з інокультурного середовища. Втім, таке припущення потребує перевірки в низці крос-культурних досліджень на предмет актуальності відповідних поведінкових дихотомій в різних культурах і особливостей їх прояву в середині кожної з культур.

Крім того, виявлені нами особливості культурних розмежувань можуть також пояснюватися і особливостями трансформаційних процесів українського соціуму (відхід від реалій соціалізму і поступове утвердження принципів громадянського суспільства), і бути їх відображенням, коли зміна життєвих умов тягне за собою відповідну зміну змісту життєдіяльності як такої. А процес таких змін не завжди є синхронним – одні сфери розвиваються швидше, а інші дещо повільніше. Що, в свою чергу, не дає системі набутти остаточної усталеності і керуватися єдиними принципами на всіх рівнях.

Тому в умовах сучасної України при емпіричному вивченні реально існуючих культурних відмінностей дослідникам слід зважати не лише на принципи, по лінії яких проходять розмежування, але й на особливості їх прояву в кожній із сфер людського життя. Адже на даний момент реалізація заданих культурою поведінкових настанов значною мірою зумовлюється конкретними обставинами відповідних сфер життєдіяльності, коли закони однієї не завжди можуть бути застосовані до іншої. І коли досить таки важко віднайти ключові лінії культурних водорозділів, що були б актуальні в усіх без винятку життєвих обставинах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лобас В. Х. Українська і зарубіжна культура: Навч. посібн. – К.: МАУП, 2000. – 224 с.
2. Федоренко Е. Г. Основы марксистско-ленинской этики. – Киев: «Выща школа». – 1972. – 367 с.
3. История этических учений/ А.А. Гусейнов (ред.). — М. : Гардарики, 2003. — 912 с.
4. Словарь по этике / Под ред. А.А. Гусейнова и И.С. Кона. – 6-е изд. – М.: Политиздат, 1989. – 447 с.
5. Этика - Ч. 1 : История и теория морали. — Минск, 1996. - 138с.
6. Парсонс Т. О структуре социального действия. – Изд. 2-е. – М., 2002. – 880 с.
7. Ручка А.А. Социальные ценности и нормы. - К., 1976 - 152 с.
8. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Под. ред. В. А. Ядова. – Л, 1979. – 264 с.
9. Емельяненко Т. В. Методы межкультурных исследований ценностей //Социология: 4М. 1997.- № 9. - С. 32-54.
10. Зудин А. Культура советского общества: логика политической трансформации // ОНС. — 1999. — N 3. — С. 59-72.

11. Бунакова І. В. Духовні трансформації українського суспільства: етичний аспект // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства. – К., 2002. - С.359 – 363.
12. Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994. – 168 с.
13. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе (ст.2) // СОЦИС. — 2001. — N 2. — С. 3-12.
14. Флиер А. Я. Культурология для культурологов. — М., 2002. — 492 с.
15. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія у 2-х т. – Т.1. – К.: Генеза, 1993. – 246 с.
16. Российская социологическая энциклопедия / Под. общ. ред. акад. РАН Г. В. Осипова. –М, 1999. – 672 с.
17. Руткевич М. Н. Диалектика и социология. – М.: Мысль, 1980. – 356 с.
18. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. - 4-е изд.-М.: Политиздат, 1981. - 445с.